

М. КАРДОШ (м. Торонто, Канада)

ПОЛІКОНФЕСІЙНІСТЬ УКРАЇНЦІВ І НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА

Вважається, що практично будь-який плюралізм і багатоголосся в суспільстві є благом. Однак у житті все набагато складніше. У всякому разі багатоконфесійність у культурі українців, зокрема, відіграє неоднозначну, часто суперечливу роль. Це зумовлене тим, що різні конфесії в Україні не завжди співіснували мирно. Між ними точилася боротьба, в якій гинули люди, храми, ідеї. Причини цих конфліктів були власне не обов'язково релігійні. Конфесії найчастіше віддзеркалювали політичні, економічні, ідеологічні, культурні інтереси різних соціальних груп або сусідніх народів, які боролися за панування над Україною чи за вплив на неї. Релігійна забарвленість цих конфліктів полягала хіба що у прагненні церков до поширення свого впливу на більші території, збільшення чисельності парафіян, парафій тощо. Кожна конфесія, що вступала у суперництво, виходила з того, що саме вона є найпотрібнішою для духовного світу українців.

Завдяки багатоконфесійності українська культура тривалий час існувала як культура європейська, як відкрита система цінностей. Саме поліконфесійність обумовила те, що виникла і певний час успішно розвивалась латиномовна українська традиція (Юрій Котермак, викладання філософії у Києво-Могилянській академії). А ще ж були польськомовна українська поезія, староукраїнська книжна мова полемістів, російськомовні Капніст і Гоголь, а нині — навіть англомовні українознавчі студії в діаспорі.

Однак помітним є і негативне, що зумовлене в культурі саме з наявністю у нас багатоконфесійності. Насамперед це те, що остання поділила українську культуру за конфесійною ознакою, завадила їй розвиватися на цілісному духовному підґрунті.

Церковний розкол 1596 р. та його вплив на національну культуру та й взагалі на долю всього народу був також неоднозначний. Сьогодні стає зрозумілим, що утворення греко-католицизму відіграло важливу роль у збереженні та розвитку національної самосвідомості, культури, мови у західних землях України. Водночас розкол, послабивши православ'я, трагічно відбився на його здатності підтримувати зростання національної самосвідомості українства, його снагу до опору оросіяненню. Він призвів до послаблення національного опору.

Підтримані греко-католицизмом, західноєвропейські впливи ознайомлювали українців з європейською культурою. Однак функціонально вони були спрямовані на те, щоб відтіснити місцеву, автохтонну культуру.

Католицька культура несла ідеї освіченості, західноєвропейського гуманізму, кращі філософські надбання інших народів, знайомила з їх мистецтвом та цивілізацією. Розширювався образний, символічний фонд мистецтва, що відображалось в архітектурі, малярстві, музиці. Однак, вплив могутнього потоку західного мистецтва, призводив подекуди до занепаду мистецтва місцевого. Так, утвердження професійного мистецтва Польщі в західних землях України у XVIII ст. спричинило занепад, а згодом і закриття малярського цеху у Львові, що не витримав конкуренції з майстрами європейської школи. Цією сумною подією закінчився тривалий наступ католицької церкви на місцеву малярську школу, переслідуючи художників православних, заборонивши їм під загрозою штрафу займатися живописом.

Під західним впливом змінила в XVIII ст. свою демократичну орієнтацію українська графіка навіть у східних землях. Графічні надписи робляться латиною та польською мовою і звернені вони вже до єпископів, владних гетьманів, королів та царя. З масового мистецтва гравюра виродилась у «панегіричну», «підносну», розраховану на дуже вузьке коло осіб. Зв'язок з культурою простого народу було в цій сфері втрачено.

Католицька церква активно розвивала шкільну мережу в Україні. Здавалося б, що це чудово. Проте католицькі школи відкривались саме на противагу православним. Так, у XVI ст. було засновано нові школи у Кременці на Волині, в Ярославі на Сяні, у Києві. Найбільше таких шкіл діяло в Галичині, землі якої раніше за інші відійшли до Польщі. Особливо активно втручалися в шкільну справу єзуїти, що з'явилися тут після Люблінської унії 1569 р. Ідея зустрічного відкриття католицьких шкіл на противагу українсько-православним була в основі їх просвітницької діяльності. Так, на противагу Київській братській школі у 1615 р. почала діяти єзуїтська школа, яка поширювала свій вплив у справі освіти в Києві та на його околицях. Широка мережа єзуїтських шкіл вкривала міста України. Її очолювала латинська Академія на Замості, деякий час існувала така сама семінарія в Луцьку. Негативні наслідки цього процесу для розвитку національної культури українства давалися взнаки в тому, що в католицьких школах панували латинська і польська мови. Вважалося, що українська і церковнослов'янська мови непридатні для шкільної освіти.

Серйозний наступ на українську мову здійснювався в різних сферах культурницької діяльності. Ідеологічно ця справа опиралася на відомий трактат єзуїта Петра Скарги «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке від тієї єдності відступлення» (1577). Скарга вважав мову України непридатною для жодної науки, і хто нею вчиться, той неодмінно залишається неуком. Українські школи П. Скарга вважав ерессю і помилкою. Висновок з цього робився такий: порвати зі «схизмою», об'єднатися під зверхністю Папи римського та польського короля на основі латинства і поступово долати «помилки», тобто українські національні традиції. Виступ Скарги підготував ідейний ґрунт для цілеспрямованого неприйняття української культури. У цій же площині виявилось через століття складне ставлення до «Русалки Дністрової».

Сьогодні є можливість по-новому, з максимальною об'єктивністю визначити роль греко-католицизму в українській культурі. Адже саме він за умов входження українських земель до складу Польської держави протистояв спробам ополчення і покатоличення населення Правобережжя України, сприяв збереженню рідної культури, мови, звичаїв, побуту.

Складність при розгляді цього питання полягає у тому, що в нашій літературі тривалий час панував погляд на греко-католицизм як негативне явище в українському національному розвитку. Він був започаткований полемістами, потім підтримувався зрусифікованим православ'ям і врешті явно з політичних мотивів – радянським керівництвом.

У конкретних історичних умовах, особливо XVIII – XX ст., уніатство стало практично чи не єдиним виразником національних засад культури: саме воно зберігало й розвивало культурну спадщину, захищало її від руйнування і занепаду.

Виступаючи під гаслом боротьби за право українського народу мати свою церкву, греко-католицизм опирався колонізації краю, організував різні видавництва, газети, культурно-просвітницькі заклади, захищав право українців на відправу церковних таїнств рідною мовою. УГКЦ сприяла формуванню національної інтелігенції, розвитку вищої духовності.

Захищена від посиленої русифікації державними кордонами, греко-католицька церква не спольщилася, не полатинилася, а стала непохитним охоронцем старовинних звичаїв, народної обрядовості, візантійської літургічної практики. Те, що втратило українське православ'я над Дніпром, потрапивши в міцні обійми ієрархії Російської Православної Церкви, дбайливо зберіг український греко-католицизм, побудувавши у боротьбі з латинниками, з одного боку, і ортодоксами, – з другого, справді народну церкву. Це мало найсприятливіші наслідки для розвитку і збереження української культури в західноукраїнських землях. Зближення греко-католицької церкви з українським народом у Галичині й Закарпатті упродовж кількох століть, постійна увага її до традиційних національних вартостей значною мірою сприяло перетворенню Галичини в «П'ємонт України», на яку покладалася у тяжкі моменти національного розвитку і східна Україна.

Діяльність УГКЦ щодо національно-культурницького розвитку очолив у XX ст. митрополит Андрей Шептицький. Людина європейської культури і освіченості, він став фундатором Богословської Академії, Національного музею, багатьох осередків національної культури та науки, сприяв виданню творів Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаніка, О. Новаківського та ін.

Інтелігенти з кіл вірних УГКЦ розробили культурологічні концепції розвитку українського народу. Такими були, зокрема, професори Львівського університету Є. Огоновський та К. Канкевич, які в церковному тижневику «Світ» публікували статті «Християнство і культура», «Соціалізм і культура» тощо. М. Конрад у роботі «Націоналізм і католицизм» обґрунтував можливість виконання українським греко-католицизмом важливої функції – опору денаціоналізації. Саме така культурницька діяльність сприяла тому, що українська греко-католицька церква стала для її вірних рідним, воістину українським явищем, захисницею і оборонницею нації і культури.

На перший погляд здається, що будь-яка поліконфесійність є благом, оскільки вона привносить до культури різні семантичні поля, урізноманітнює засоби її вираження. Із загальногуманістичних позицій багатоконфесійність виглядає привабливо. Однак у конкретних умовах України реально було інакше. Для всього українського народу започаткована розколом церков поліконфесійність означала зовсім не те, що у зазначеній аксіомі. Можна навіть стверджувати, що розкол єдиної колісь церкви, з якої виросла аналізована поліконфесійність, став нещастям української нації протягом великого відтинку її історії. На українському ґрунті багатоконфесійність загальмувала розвиток до національної єдності, до культурної цілісності. Під впливом різних конфесій зменшилася кількість загальнонаціональних ознак культури, відбулася певна її локалізація.

Подібне було в Болгарії, де єдиний народ був поділений на православних і мусульман. Так було з сербами, де власне один народ розпався на три етнорелігійні угруповання – православних, католиків і мусульман. Так відбувається в Лівані, де одна арабська нація розколота на арабів-християн та арабів-мусульман. Так само й в Індії міжконфесійна боротьба між мусульманами та індістами заважає виробленню загальнонаціональних позицій, зокрема і у сфері культури.

Співставлення однорідних ситуацій доводить, що сам по собі релігійний плюралізм – благо і досягнення демократії. Однак картина змінюється, коли на ґрунті релігії відбувається розкол нації на течії, на конкуруючі між собою угруповання. Поділ нації розбиває її за ознакою «ми» і «вони», «ми — хороші, вони — погані», «ми володіємо істиною, вони — помиляються». Це формує переконаність у тому, що інших треба навчити істині, а якщо вони цього не хочуть, то треба їх примусити.

Конкретно в Україні боротьба між двома частинами єдиної колісь церкви за лідерство в національному питанні стримувала в кінцевому підсумку формування української нації.

Православ'я невдовзі почало занепадати як національна сила. А уніатство з точки зору православних було проводирем інтересів чужої нації. Загальнонаціональний рух з XVII ст. залишився в Україні без свого релігійного стрижня.

Унаслідок постійного державного тиску з Москви українська церква поступово переставала бути національною. Натомість дедалі більше вона ставала російською. Змінилася мова богослужіння, російською мовою готувалися кадри, видавалася література, здійснювалося керівництво церковним життям. Ставши за характером російською, церква вже не виявляла інтересу до українства. У навчальних закладах у програмах тривалий час взагалі не йшлося про українську церкву і культуру.

Очевидно, що християнство нівелювало деякі оригінальні особливості духовної культури, яка століттями складалася

у Середньому Подніпров'ї та на прилеглих територіях, згладжувало деякі етнічно-племенні побутові особливості. Церква наполегливо виступала проти стародавньої етнічної (язичницької) культури всього східного слов'янства. Традицією, яка збереглася буквально до святкування 1000-ліття хрещення Русі, було негативне судження про культуру наших предків. Церква, яка ревно знищувала апокрифи і твори, у яких згадувались боги язичників, вірогідно, приклала руку до знищення рукописів, подібних до «Слова о полку Ігоревім», де про церкву йдеться побіжно, а вся поема сповнена язичницькими божествами. Православна церква прагнула викоренити дохристиянську спадщину духовної культури Русі, вбачаючи в ній небезпечний ґрунт для народного вільнодумства та антиклерикалізму.

Історичні обставини склалися таким чином, що ліквідація єдиної Руської державності, єдиного культурного центру призвели в XIV ст. до того, що ще міцні культурні потоки Київського, Чернігівського, Волинського та Галицького князівств розділилися на безліч культурних струмочків. І одна сама по собі церква була не в змозі втримати розвиток культури в єдиному річищі.

У подальшій історії, релігійний фактор не відіграв сам по собі роль визначального засобу етноутворення і етноідентифікації в Україні. І в момент народження української нації і на протязі її історії в ній не було єдності на релігійному ґрунті. Конфесійне роз'єднання довершило справу, зменшило можливість взяти на себе функцію національного інтегратора будь-якої з течій християнства. Українське православ'я остаточно втрачає цю здатність після своєї насильницької русифікації. У такому вигляді частиною українців воно почало навіть сприйматися як рідне. Українцями не тільки було втрачено свою національну релігію, вони почали сприймати вже чужу для них в національному відношенні конфесію як свою, рідну, підміняти національну самосвідомість абстрактною належністю до православ'я. За цих умов належність до православ'я почала стримувати розвиток національної самосвідомості народу. Усвідомлення належності до православ'я заміняло собою усвідомлення етнічної приналежності до українства.

Навіть продовжуючи боротьбу з унією, православна церква помітно відходила від національної справи. Спочатку розпочавши велику полемічну кампанію проти унії, створивши славу полемічну літературу, православна церква на певному етапі стала виходити з цієї боротьби. Початковий успіх забезпечувався ще й тим, що до антиуніатських дій прилучилося козацтво, оскільки, для українського народу ображення православної віри предків вважалося найгіршою і найтяжчою з образ. А образа така існувала, про що свідчили козацькі напади на католицькі костьольи, на уніатських проводирів.

Через православну церкву Росія почала стримувати національне зростання українців. Керівництво Московської патріархії чинило численні антиукраїнські акції. У церквах було заборонено виголошувати проповіді українською мовою. Святий Синод спочатку наказував лаврі, щоб у книжках з її друкарні не було українського «слогу», а згодом цензура сама стежила за чистотою російської мови у виданнях.

Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові в 1686 р., нищення устрою українського життя Петром I та Катериною II зумовили поступову втрату оригінальності, наслідувальний характер українського професійного мистецтва у XVIII ст., а відтак і втрату своєрідності. Відбиток московського зодчества мають, наприклад, побудовані наприкінці XVII ст. колегіум і трапезна Троїцького монастиря у Чернігові, колегіум у Новгород - Сіверському, трапезні Видубецького та Михайлівського монастирів у Києві.

Успліджена українська культура, заблокована від світу у Російській державі, перетворюється на замкнену систему. Занедбана, вона, щоб зберегтися, була приречена обернутись на замкнену в собі архаїчну культуру. Зрозуміло, що така культура не могла виконувати свою національно-формуючу функцію. Та й церква з нерідною мовою богослужіння, нав'язаними обрядами і вороже наставленими до населення священниками не могла виконувати ні духовної, ні культурної місії в тій повноті й результативності, які були притаманні їй тоді, коли вона була незалежною, органічніше зв'язаною з народом.

Парадоксальну і досі остаточно не з'ясовану роль в історичній долі національної культури відіграло козацтво. Захищаючи православні монастирі, храми, братства, воно підтримувало український народ у його кращих пориваннях. У свідомості козацтва існував прямий, безпосередній зв'язок українського з православним. На це постійно звертає увагу відомий дослідник козацтва Д. Яворницький. У козацькій традиції належність індивіда до православної церкви виступала як свідчення його етнічної приналежності. Усталилася чітка підміна етнічної приналежності конфесійною. Віра і нація у свідомості козацтва поєднані, православність та українство – нероздільні поняття. Православна віра ототожнювалась з нацією. Православний – вже українець. Українець – вже православний. Сама українська нація була для козаків святою. Проте для всього українства переконання козацтва не були характерними. Інша частина українського народу вдовольняла свої національні почуття на основі греко-католицизму, відчуваючи себе від того аж ніяк не меншими українцями, ніж козаки.

Однак відданість козаків православ'ю зіграла з ними і з Україною злий жарт: погодившись, зважаючи на єдиновірство, на союз з православною Московією, козаки відкрили Україні шлях до втрати своєї духовності, до розчинення українства в конгломераті народів Російської імперії. До того ж козацтво, зокрема, опиралося спробам залагодити національний мир між українськими православними і греко-католиками, чого спробував досягти П. Могіла.

Російське православ'я в Україні не згадувало про свої українські корені. Ще зовсім недавно, в ювілейні дні 1000-річчя християнства, православні богослови в урочистих доповідях проголошували, що саме «російська культура – це і «Слово о полку Ігоревім», і перші книжки, перші записи руських літописців у Києві – також явища російської культури». Художня виставка при Академії художеств так і називалася: «Тисячоліття російської культури». Згадки про Україну в тих доповідях не було.

Косметична українізація православ'я розпочалася з набуттям Руською Православною Церквою в Україні нової назви – українська. Проте визнаємо те, що УПЦ має одну безперечну, (хоча і невільну) заслугу в національному плані: в її надрах виросло чимало священнослужителів та єпископів для Української Автокефальної Православної Церкви, а також, ті, що пішли до УПЦ Київського патріархату.

Перешкоджає консолідації української культури і те, що виплекані в непримиренному антиатеїзмі і не дуже знайомі з

правилами співжиття у громадянському суспільстві, деякі служителі церкви здебільшого не йдуть ні на які компроміси з носіями секулярної культури, прагнуть до єднання культури виключно на релігійній основі. Такий підхід штучно розколює націю, не кажучи вже про відношення до права українця сповідувати якусь не християнську релігію. Тільки усвідомивши свою цілісність без довільних виключень, український народ здобуде можливість для повноцінного поступу.

Поліконфесійність у сучасних умовах, на жаль, також набуває вигляду міжнаціональних протиборств, що доходить подекуди й до міжконфесійної ворожнечі. У деяких релігійних громадах є люди, що сіють релігійну нетерпимість, розпалюють національну ворожнечу, провокують сутички між представниками різних конфесій. Ці конфлікти згубно відбиваються і на всій сфері культури: вони руйнують добрі відносини між людьми, підривають християнську мораль, закривають чимало важливих культурних перспектив.

Причинами національної напруженості на міжконфесійному протиставленні є також неусвідомлене прагнення церков до перерозподілу сфер канонічного впливу, до монополії у сфері громадської думки. Сучасна Україна не може допустити міжнаціональних і міжконфесійних чвар.

Слід звернути увагу й на соціально-психологічне тло подій. Український народ є дуже врівноваженим, поміркованим. У нього століттями відзначалося чудово розвинуте почуття плюралізму та індиферентизму щодо світоглядних розходжень. Для українського менталітету характерними є саме проміжні, а не полярні психологічні стани.

Тому варто негайно змінювати українське суспільство на громадянське з його високою культурою міжлюдських відносин. У цьому суспільстві більшість ніколи не має переваги над меншістю, усе досягається не вказівками можновладців, а шляхом консенсусу, громадської злагоди. Це – суспільство з розвинутим мультикультуралізмом. Це – суспільство, де одна особа не примушує іншу ні до чого, тим більше в релігійних питаннях, не скаже щось на зразок «справжній український патріот має завжди орієнтуватися на ту віру, у котрій він виростав, у котрій був хрещений, були хрещені його пращури». Адже в цьому суспільстві недоторканною цінністю є свобода особи, насамперед – у релігійному виборі. Це – суспільство, де до Бога йдуть не соборно, всією вулицею, селом, містом, а індивідуально. Це – суспільство з розвинутими субкультурами – молодіжною, міською, жіночою, конфесійною.

У цьому плані особливої ваги набирає підвищення культури самими церквами, їх вірними. Висококультурна людина, добре вихована і освічена, просто фізично не може бути не толерантною. Позитивні наслідки також має дати здобуття реальної рівності всіма конфесіями. Жодна з них не повинна прагнути до вирішальної ролі у розв'язанні національного питання.

А для цього слід виробити ставлення до відмінностей між конфесіями не як до абсолюту, а як до чогось перехідного. І тоді ми наблизимося до вистражданого ідеалу християнської єдності і братерства.

Ретроспективний аналіз означеної проблеми підводить до висновку, що історично релігія відіграла свою позитивну роль у становленні українського етносу, у розвитку нації та національної культури; з втратою Україною своєї державності, перерозподілом її території і русифікацією православної церкви національно-культурне значення релігії зменшується; нині знову склалася суспільна погеба в релігії як в етноформуючому і культуро-стверджуючому факторі.

Тенденції сучасного суспільного розвитку засвідчують, що релігія й надалі відіграватиме в цих процесах свою роль. Шлях до цього пролягає значною мірою через необхідність екуменічної свідомості. Ідея «українського екуменізму» була висловлена ще кардиналом Йосипом Сліпим у його посланні «Про поєднання вірних у Христі». Він закликав усіх віруючих українського походження – католиків, православних та протестантів – об'єднатися «в єдину автономну українську церкву під главенством патріарха» і до об'єднання національних сил.

Яскравим прикладом екуменічного єднання є досвід української діаспори, де спостерігаємо явну національно-стимулюючу роль християнських церков. Конфесійне в справах української діаспори не конкурувало згубним чином з національним. Тут люди розуміють, що Бог один і Україна одна.

Пам'ятаймо, що наша культура є європейською, основна цінність якої не етнографічна, а гуманістична. В цій ситуації поліконфесійності та культурних взаємовпливів мусимо прагнути не однаковості, а духовного єднання і злагоди.

Досвід цивілізованих країн свідчить, що різноманітність релігій і культур в суспільстві є хорошою ознакою здоров'я нації. Однак таке багатоманіття є благом тільки за умови, якщо в країні наявні справжня свобода націй і необмежена надуманими заборонами свобода особи. Поліконфесійна культура функціонує ефективно, якщо у людей, що її створюють, гуманістичні почуття справедливості, свободи, недоторканності прав кожної конкретної особи починають переважати над власне національними. Така ієрархія суспільних цінностей забезпечує в цивілізованих країнах стабільне існування усім релігіям, націям, кожній конкретній особі. За умови досягнення такого рівня цивілізованості українці збережуть свій етнос, розвиватимуть себе як націю, зберігаючи всю багату палітру релігійного ставлення до світу.

Реальність сьогодення така, що особливо важливою є проблема відносин з культурою росіян, що мешкають в Україні. Росіяни в Україні дуже прагнуть до інформаційної і культурної спільності з російським народом, до церковного спілкування з ним. Однак, вимушені через політичне утворення УПЦ МП відправляти свої релігійні потреби в ній, не добиваючись законної реєстрації Російської православної церкви в Україні, яка функціонує навіть у Фінляндії та Японії, не кажучи вже про Польщу, США та Канаду.

Теоретичні розробки і практика міжнаціональних відносин вимагають апіорної рівності людей різних націй та вірувань. Українська культура має виходити з того, що всі люди рівні перед Богом – українці, росіяни, поляки, греки, татари, болгари тощо. Ця парадигма допоможе нашому народові стати справді цивілізованим.

Проте найширше коло українців здатна об'єднати світська культура, до якої тією чи іншою мірою причетні віруючі й невіруючі всіх національностей. Санскритське тлумачення поняття «культура» означає «поклоніння світлу». Саме така морально осмислена культура здатна об'єднати на основі гуманістичних ідеалів всіх українців і «в Україні сущих».

1. Бойко М., Кирюшко М. Поліконфесійність нації і національна культура. Культурне відродження в Україні. – Тернопіль, 1993.

2. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1993.
3. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999.
4. Релігія і нація в суспільному житті України й світу. – К., 2006.
5. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. – К., 2001.
6. Степовик Д. Церква і культура в Україні та в українській діаспорі: історія і сучасність // Україна в сучасному світі – К., 1990.
7. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). – К., 1999.

SUMMARY

Kardosh M. THE NATIONAL CULTURE AND POLYRELIGION IN UKRAINE

The peculiarities of intercommunication of polyreligion in Ukraine and National culture are examined.